

UNELE DATE PRIVITOARE LA APĂRAREA MONUMENTELOR ISTORICE DIN BANAT

Nu ne propunem în cele ce urmează să facem o analiză — pe care de altfel am schițat-o recent¹ — a situației monumentelor istorice de pe cuprinsul Banatului în perioada de activitate a Comisiunii Monumentelor Istorice (1921—1948), ci doar să completăm datele cunoscute. Ele, cum se va vedea, sînt și necesare și elocvente.

În primăvara anului 1927, Nicolae Iorga reproșă autonităților dărîmarea parțială a bisericii de la Petrilova — dată în grija arhitectului R. Wagner, care a deformat printr-un proiect inadecvat aspectul monumentului². La puțin timp, I. Boroș îi cerea savantului să intervină pentru păstrarea intactă a castelului și parcului de la Comloș, posibile de conservat „pentru orice scop umanitar”³.

Și în Banat moda a adus cu sine noi modele de construcții bisericesti, și — odată cu ele — dărîmarea celor vechi. Așa, întrucît locuitorii comunei Herendești intenționau să edifice un nou lăcaș de cult în locul celui din 1793, Comisiunea intervenea — în urma referatului întocmit de arh. I. A. Popescu — precizînd obligația păstrării și restaurării vechiului edificiu⁴. Un alt monument — cel de la Bucoveți — a constituit obiectul atenției Secției Regionale a CMI pentru Banat, pentru că în vara anului 1931 frumoasa biserică de lemn — pe care I. Miloia o aprecia a fi fost ridicată cu peste 150 de ani în urmă — fusese descoperită în urma unui „uragan”⁵.

O vreme atenția bănațenilor a fost captată de lucrările ce s-au făcut la Lipova, unde, din 1929, începe — pe baza unui proiect semnat de arh.

¹ Vezi articolul nostru, *Comisia Monumentelor Istorice — Secția pentru Banat — și ocrotirea patrimonialului cultural-național*, în *Analele Banatului, etnografie*, I, Timișoara, 1981, p. 283—289.

² Arhiva Comisiei Monumentelor Istorice (în continuare Arh. CMI), fond 5.31, dosar Petrilova, adresa CMI nr. 319/1927.

³ *Loc. cit.*, fond 5.14, dosar Comisia Monumentelor Istorice — Secția Banat (în continuare CMIB), adresa nr. 6/1928, 26 martie.

⁴ *Loc. cit.*, fond 5.23, dosar Herendești (Severin), adresele CMIB nr. 5 și 18/1928. Într-o notă din 29 iulie 1930, semnată de I. Miloia și adresată lui N. Iorga, se preciza că biserica s-a ridicat la 1792 și s-a sfințit la 1802, fiind renovată în 1896 cînd i s-a adăugat turnul. În 1902 I. Badiu din Lugojei a pictat-o „nimicînd vechea pictură, din care s-au păstrat urme doar pe pereții verticali și boltă”.

⁵ *Ibidem*, fond 5.04, dosar Bucoveți (Severin), adresa parohiei nr. 59/1931, 15 septembrie.

V. Vlad — restaurarea bisericii. De altfel, lucrarea era urmărită de toți specialiștii epocii, ea avind ca obiectiv un monument de valoare istorică și artistică deosebită. În acest sens, arh. I. A. Popescu, delegatul CMI, refera asupra proiectului că acesta „corespunde dorinței localnicilor de a ilustra prin o operă importantă arhitectonică, *rămășițele trecutului românesc*“, dar că „proiectul de restaurare depășește preocuparea pur științifică a unei restaurări comune“ întrucît monumentului urmau să i se aducă modificări — mai ales asupra adăugirilor baroce — arhitectul proiectant (V. Vlad, n.a.) permițîndu-și „prea mari libertăți ca adjunctiile de absidiole și o cupolă pe pandantivi“⁶. Monumentul respectiv intrase în atenția forurilor de specialitate la propunerea lui S. Bocu, după ce în 1924 protopopul Lipovei, F. Manuilă, ceruse ministrului Al. Lapedatu ajutor bănesc. CMI acordă pentru restaurare 400 000 lei în 1927, specificînd că suma privea numai restaurarea picturii. Devizul lucrării a fost întocmit de pictorul Iulian Toader în 1926, el prevăzînd curățirea iconostasului și unele reparații parțiale la acesta, ca și lucrări noi de pictură. Devizul general pentru partea de arhitectură (V. Vlad) s-a ridicat la 1 milion lei. Lucrările la pictură au început în vara anului 1927, sub rezervele impuse de autorizația eliberată de Artur Verona, fiind executate de I. Miloia cu cei 200 000 lei acordați pînă la urmă de CMI⁷. Lucrările de dărîmare și refacere a bolților, refacerea învelitoarei din plumb direct pe bolți, coborîrea dalajului la vechiul nivel de călcare, tencuieli, pictura bolții au fost urmărite cu atenție. Coordonatorul șantierului a urmărit de asemenea conservarea ambelor stiluri (bizantin și baroc), „ținzînd numai a le armoniza“ și precizînd că „este cu totul exclusă transformarea monumentului, fie urmărind unitatea de stil, fie prin adjunctia, nejustificată de necesități de noi elemente arhitectonice moderne pastîșînd stilul bizantin“⁸, cum se regăseau în proiectul V. Vlad. De aceea el a și ales soluția dărîmării și refacerii bolților — scoțînd în lumină resturile de pictură aflate deasupra bolții — și a coborîrii pavaajului, ceea ce în final a dat o volumetrie mai bună navei. Cît privește pictura, s-a conservat cea veche și s-a executat una nouă în deplină armonie cu prima. Normele arhitecturii au fost aprobate la 14 martie 1929 de către CMI, care — prin H. Teodoru — recepționează lucrarea la 27 octombrie 1931⁹.

Monumentul de la Ghiroda, zidit în 1804 în maniera barocului vîenez, i s-a destinat în 1935 o tristă soartă: arh. V. Vlad fusese însărcinat de localnici cu ridicarea altui edificiu în locu-i. Și în această situație intervenția la timp salvează un monument. Arhitectul Comisiunii Em. Costescu, care îl cercetează la fața locului, propune păstrarea vechii clepotnițe și legarea de aceasta a unei noi construcții făcute „în stil rămănesc“¹⁰.

Nevoi de ajutorare pentru întreținere și reparații erau foarte multe, de cele mai frecvente ori în comunitățile sărace și cu locuitori puțini. Un astfel de caz prezentau monumentele de la Clopodia (sec. XVIII) și Iscroni (1791). La primul, deși Secția bănețeană a CMI propusese demola-

⁶ *Ibidem*, fond 5.26, dosar Lipova, referat nr. 167/1929, 14 februarie.

⁷ *Ibidem*, adresa CMI nr. 766/1927.

⁸ *Ibidem*, vezi Memoriu I. A. Popescu, nr. 291/1929.

⁹ Costul general s-a ridicat la 4 284 000 lei, din care un milion s-a acordat prin CMI.

¹⁰ *Loc. cit.*, fond 5.22, dosar Ghiroda (Timiș), referat nr. 798/1935, 22 august.

rea, H. Teodoru respinge soluția — în numele puținelor monumente românești din Banat — dar arh. St. Becu, delegat să cerceteze situația, constată cu amărăciune demolarea acestui edificiu caracteristic pentru barocul rustic de tranziție din regiune¹¹. O altă situație merită amintită: la Tolvădia (1811) bolta și pereții laterali, pictați în ulei și cuprinzând 77 de scene redade cu talent de Damian Ciolacovici în 1861—63, erau prezente în 1938 vizibile defecțiuni, ajungând la crăparea arcurilor. Em. Costescu le constată și propune consolidarea zidurilor laterale prin tiranți metalici, ca și a arcurilor interioare prin refacerea zidăriei de la cheie, eventual și prin execuția a 6—8 contraforți exteriori, soluții extreme menite să mențină edificiul. În anul 1949 — deși s-au adăugat între timp numeroase alte daune fără să se fi deschis un șantier — cheile de boltă s-au prăbușit iar zidurile laterale au ieșit din verticală la cor!¹²

Deși biserica-monument istoric din Lugoj necesita intervenții încă de prin anii 1930¹³, abia în 1939 se ajunge la alcătuirea unui deviz și se deschide un șantier de restaurare. Într-un memoriu de restaurare din 4 mai 1939 arhitectul diriginte Al. Iorga, preciza că lucrările „vor avea ca principiu director păstrarea a tot ce se poate păstra, consolidarea a ceea ce este deteriorat sau pe cale a se distruge și completarea lucrărilor rămase pe vremuri neterminate sau în stadiu de provizorat”¹⁴. El ținea să sublinieze că prin restaurare „arhitectura interioară nu se schimbă” și că — la balustradele de marmoră de la ferestre, stucatura aurită a profilelor, execuția lezenelor și a cornișei principale în *stucco lustro* — respectă ideile și opera proiectantului inițial, Fischer von Erlach fiul¹⁵. Devizul estimativ înscrisa suma de aproape 1 milion lei. CMI l-a delegat pe I. Mihail, care a cerut proiectantului să nu folosească la tencuirea bolților gipsul — considerat a fi dăunător picturii — iar H. Teodoru a impus desfacerea zidăriei de umplutură a arcadelor clopotniței pentru a se vedea forma lor inițială, păstrarea învelitoarei originale și utilizarea lepezilor din piatră de Măgura pentru confecționarea soclului. Beneficiind de meșteri buni și de materiale trainice și de calitate lucrarea va fi notată la vremea ei ca una bine făcută și cu costuri însemnate: pictura 2 200 000 lei, iar toată lucrarea (1943) suma de 6 milioane lei¹⁶.

Un alt monument bănățean, mănăstirea Hodoș-Bodrog, constituie în 1940 semnalul de alarmă asupra deformărilor și modului antiștiințific în care se executau unele lucrări de restaurare a picturii. În baza referatului lui Victor Brătulescu — care a cercetat monumentul și a constatat că restauratorul picturii i-a dat „o înfățișare de înnoire bisericii” — N. Iorga cerea, mai întâi să se restaureze în vechile forme pictura retușată de A. Damian (acesta suportînd cheltuielile!) și, apoi, generalizînd, tuturor

¹¹ *Ibidem*, fond 5.15, dosar Clopodia (Timiș). Biserica avusese pictură din 1792, care însă a fost distrusă în 1905; în secolul al XIX-lea monumentul a fost consolidat prin inele de fier.

¹² *Ibidem*, fond 5.37, dosar Tolvădia (Timiș), în special adresa CMIB nr. 26/1938, 24 noiembrie. Ciudată și subiectivă ni se pare părerea lui Catul Bogdan, exprimată într-un referat din 1943, că pictura acestei biserici „nu reprezintă o valoare artistică de neînlocuit”.

¹³ Vezi studiul nostru, *loc. cit.*, p. 285.

¹⁴ Arh. CMI, fond 5.26, dosar Lugoj.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

episcopilor, să nu mai permită asemenea lucrări fără avizul CMI. Notăm că la monumentul amintit s-au executat atunci (durînd pînă în 1944) și unele lucrări de reparații la acoperiș¹⁷.

Considerînd Banatul o zonă prea importantă pentru monumentele sale istorice, CMI adeseori a intervenit acordînd ajutoare materiale pentru a le salva și păstra ca mărturii ale istoriei comune a românilor: în 1943 Al. Lapedatu acorda 100 000 lei pentru restaurarea bisericilor de lemn de la Curtea (1794) și Zolt (1775). Ultima — pictată de Teodor zugravu și Atanasie din Lugoj la 1781 — era printre puținele monumente rămase pe Valea Begheiului; mai ales portretul ctitorului, „un înstărit fiu al brazdei, îmbrăcat în vestmintele vremii“, prezenta o valoare documentară și artistică deosebită¹⁸. H. Teodoru impunea însă la restaurarea ei „condiții speciale“, pe care le notăm pentru valabilitatea păstrată pînă azi: „formatul șindrilei să fie ca cel vechi folosit în zonă, ea bătîndu-se prin suprapunere la o grosime de cel puțin 4,50 cm; scîndurile la turlă să aibe aceeași lățime ca cele originare ș.a.¹⁹. Alături de alte monumente care au beneficiat de fondurile centrale — totdeauna prea puține față de nevoi —, ca bisericile de la Capăt, Duboz, Tes, Surducul Mare, Ofsenița, Obreja, Jupînești, Crivina de Sus, Povergina, Lăpușnic, mai existau încă în preajma celui de al doilea război mondial, mai ales în zona Făget, biserici de lemn cu valoare istorică și artistică la Brazova, Seceni, Poieni, Nemțești, unde intervențiile urgente și reparațiile nefăcute la timp au cauzat grave pierderi de date și informații istorice. Pentru a păstra asemenea surse, C. Daicoviciu se opunea în 1943 deciziei pretorului din Făget, care voia să mute vechea cruce (1769) ce consemna o dată importantă: strămutarea satului românesc Băsești la Făget²⁰.

Și la mănăstirea Săraca s-au întreprins în 1939 — de I. Miloia — intervenții la pictură, iar în 1948 lucrări de conservare-restaurare. Ultimele, făcute în baza proiectului arh. Șt. Toth, au constatat din consolidarea turnurilor prin centuri de beton plasate la baza acestora și împrejmuirea întregului ansamblu²¹.

Timișoara ca oraș a avut privilegiul de a deține construcții monumentale, durate din materiale trainice și de către meșteri buni. Soarta unora dintre acestea a fost uneori periclitată. În 1948 în urma decretului nr. 36 (publicat în *Monitorul Oficial* nr. 118/24 mai 1948) Cazarma Transilvaniei urma să fie dărîmată. Faptul a creat opoziția CMI, care cere primăriei municipale respectarea legii de conservare și restaurare a monumentelor istorice, considerînd că decizia de demolare nu era „motivată de o nece-

¹⁷ Ni se pare interesant de comentat poziția CMI, exprimată prin H. Teodoru, asupra materialelor acoperișului: mergînd pe temeiul izvoarelor istorice, arhitectul acceptă doar în ultima instanță, presat de alternativa de a nu fi realizată lucrarea, un acoperiș de tablă și nu unul de șindrilă. Date în detalii în Arh. CMI, fond 5.23, dosar Hodoș—Bodrog.

¹⁸ Arh. CMI, fond 5.11, dosar Zolt, adresa parohiei din 25 ianuarie 1943. Reparațiile s-au executat sub conducerea maestrului Damian Simionescu.

¹⁹ Vezi referatul Subcomisiei tehnice a CMI, în *loc. cit.*, fond 5.11, dosar Zolt.

²⁰ *Loc. cit.*, fond 5.04, dosar Făget.

²¹ *Ibidem*, fond 5.33, dosar Mănăstirea Săraca. Vezi și Ion B. Mureșianu, *Mănăstiri din Banat, Timișoara*, 1976, p. 87—103.

sitate urbanistică și (este) împotriva părerii majorității intelectualilor din localitate care susțin menținerea ei⁴²². Într-o situație aproape identică s-a aflat un alt obiectiv din același oraș: casa Mocsoni — legată de familia din care s-au ridicat însemnați exponenți ai mișcării naționale românești —, care era un real exemplar al arhitecturii bănățene de cea mai bună factură. Menționăm că în ambele situații Muzeul Banatului a afirmat necesitatea păstrării, salvind în ultimă instanță ce a putut: portalul și câteva piese arhitecturale de piatră în cazul casei Mocsoni, turnul central și portalul cazarmei Transilvania, opinind ca toate lucrările de demolare să fie însoțite de releveele construcțiilor în cauză și de fotografii, cum se păstrează consemnat într-un proces-verbal din 14 iunie 1948, semnat și de istoricul Marius Moga²³.

Un ultim exemplu, care dă notă de individualizare locală, regională și — prin extensie — națională, a unei culturi, îl constituie cazul fericit al castelului Huniade din Timișoara. Aici, în urma deciziei forurilor locale, monumentului i se destina în 1949 o folosință muzeală. La 2 februarie 1950 arh. Ștefan Balș discută la fața locului condițiile în care urmau a fi făcute lucrările de amenajare, neuitînd să precizeze că dărîmările și străpungerile de ziduri vor trebui să respecte planul original, nemodificînd structurile originale; zidăria din blocuri de talie de la arcuiri trebuia lăsată aparentă; arcadele (2) dinspre curte dinspre vest trebuiau închise cu panouri de sticlă, păstrîndu-se unitatea arhitectonică a celor 5 arcade; zugrăveala curții interioare trebuia executată în ocră, ton asemănător celui vechi²⁴.

Marcînd un început ce anunța, parcă, o nouă viziune în privința soartei monumentelor istorice, restaurarea și amenajarea muzeală a impozantului edificiu întărea credința celor ce făceau atunci — unii fără s-o știe — istoria, că noul regim popular aducea cu sine și o nouă atitudine, de respect și grijă, pentru zestrea monumentală ridicată în decurs de veacuri cu cheltuială materială, energie și talent, cu munca celor ce-au fost și-n acest colț de țară „sarea pămîntului”: țărani și țigoveții români. Căci, numai prin strădania lor, prin sacrificii bănești și lipsuri, prin munca — adesea forțată de legiurile unor stăpînitori străini — și prin ingeniozitatea tehnică de care au dat dovezi nenumărate, ei au putut ridica numeroase case și construcții utilitare — ateliere, spații comerciale, edificii culturale și religioase, în satele și orașele bănățene — în care sens Caransebeșul, Lugojul și Timișoara sînt fericite exemple — toate acestea păstrînd încă, ca documente vii, incontestabile, numeroase construcții, zone istorice, monumente de seamă ale istoriei.

IOAN OPRÎȘ

²² *Ibidem*, fond 5.37, dosar Timișoara, adresa Direcției Literare și Artistice nr. 2.188/1949, 19 aprilie, către Consilierul Cultural Timișoara.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, Condiții speciale pentru instalarea Muzeului regional în castelul Huniada din Timișoara.

QUELLQUES DATES CONCERNANT LA PROTECTION DE MONUMENTS HISTORIQUES DE BANAT

(Résumé)

En continuant ses vieilles préoccupations, l'auteur apporte des nouveaux compléments concernant l'activité, durant quelques décennies, de la Commission pour Monuments Historiques — Section pour Banat, dans le but de protéger les monuments de grande valeur de Banat.